

پیشگفتار

نیمه دوم قرن بیستم با گسترش لجام گسیخته شهرهای بزرگ در کشورهای در حال توسعه ادامه یافت، و در آغاز قرن بیست و یکم، به حاکمیت کلان‌شهرها بر فضای منطقه‌ای منتهی شد. در این میان، نقش و جایگاه سکونتگاه‌های روستایی نیز، چه در کشورهای توسعه‌یافته و چه در کشورهای در حال توسعه، با تغییر و تحولاتی همراه بوده است. تغییرات به وجود آمده در نوع و شیوه تولید روستاها، ورود فناوری به محیط‌های روستایی، تحول کارکردی سکونتگاه‌های روستایی و نقش‌پذیری‌های تازه در قالب مقصد مهاجران یا محیط‌های جذاب برای گذراندن اوقات فراغت ساکنان شهرها از جمله این تحولات است و بیانگر اتصال و پیوستگی روستاها با شهرهاست. در واقع، این مجموعه‌های در هم تنیده سکونتگاه‌های انسانی، از کلان‌شهرها گرفته تا آبادی‌های کوچک روستایی فضای منطقه‌ای را شکل می‌دهد. بنابراین، فضاهای منطقه‌ای (ناحیه‌ای) را می‌توان نظام‌هایی پویا در نظر گرفت که هر جزء آن (شهرها و روستاها) جایگاه و نقش خاص خود را دارد و متناسب با کارکردهای خود و شرایط کلی حاکم بر نظام، تغییرپذیری و سازگاری خود را با نظام منطقه‌ای حفظ می‌کند.

برنامه‌ریزی منطقه‌ای به عنوان یک نظام (سیستم) در چهارچوب منطقه شامل همه اجزاء تشکیل‌دهنده منطقه، اعم از شهر و روستا و منابع طبیعی، می‌شود. بدیهی است که روستاها سهم و نقش خود را در منطقه دارند و، به پیروی از آن، جایگاه مهمی در برنامه‌ریزی منطقه‌ای دارند. به بیانی دیگر، روستاها به لحاظ سهمی که از جمعیت، منابع طبیعی و اقتصاد منطقه دارند، خود به خود در جریان برنامه‌ریزی منطقه‌ای قرار می‌گیرند. هدف از تدوین این کتاب، نشان دادن این جایگاه روستا در

فضای منطقه‌ای و برنامه‌ریزی منطقه‌ای است. واقعیت این است که روستاها با شهرها پیوند دارند و در مجموع فضای منطقه‌ای را تشکیل می‌دهند. بنابراین، برنامه‌ریزی منطقه‌ای بدون توجه به برنامه‌ریزی برای روستاها راه به جایی نخواهد برد و اساساً امکان‌پذیر نخواهد بود. البته، روشن است که روستاها به لحاظ جمعیت و کارکردهای اقتصادی-اجتماعی خود در یک حدّ و اندازه نیستند و بر اساس موقعیت متفاوتشان در نظام منطقه‌ای، جایگاه متفاوتی در برنامه‌ریزی منطقه‌ای خواهند داشت. بنابراین، پرسش‌هایی مطرح است، از جمله اینکه کدام جنبه‌های سکونتگاه‌های روستایی برای برنامه‌ریزی منطقه‌ای اهمیت دارد؟ روستاها چه نقشی - یا به عبارت ساده‌تر، چه خدمت و کمکی - در برنامه‌ریزی منطقه‌ای ایفا می‌کنند؟ گروه‌های متفاوت روستاها - از نظر تعداد جمعیت، نوع فعالیت اقتصادی و دوری از شهرها و نزدیکی به آنها - چگونه در جریان برنامه‌ریزی منطقه‌ای قرار می‌گیرند؟ آنها چه نیازهایی دارند و چگونه نقش‌آفرینی خواهند کرد؟ و پرسش‌هایی از این دست که کوشیده‌ایم در این کتاب به شکلی کلی و مقدماتی به آنها پاسخ دهیم و، در واقع، طرح بحثی باشد برای این موضوعات تا پژوهشگران علاقه‌مند و صاحب‌نظران ذی‌ربط در این زمینه‌ها نیز راهگشایی کنند.

مباحث مربوط به برنامه‌ریزی منطقه‌ای - با توجه به ویژگی بین‌رشته‌ای آن - در رشته‌ها و علوم مختلف اجتماعی-اقتصادی، از جمله در علوم جغرافیایی، جایگاه مهمی دارد و اخیراً هم به عنوان رشته‌ای در مقطع کارشناسی و کارشناسی ارشد به تصویب رسیده است. البته یادآور می‌شود که انگیزهٔ تدوین کتاب حاضر تهیهٔ متون برای مباحث برنامه‌ریزی منطقه‌ای یا برنامه‌ریزی روستایی نبوده است، بلکه هدف از تدوین این کتاب طرح مباحث مربوط به روستا و توسعهٔ روستایی در برنامه‌ریزی منطقه‌ای است تا در کنار دیگر کتاب‌های موجود در این زمینه، منبع مقدماتی برای درس «جایگاه روستا در مطالعات و برنامه‌ریزی منطقه‌ای» باشد. آشکار است که در بسیاری از کتاب‌های برنامه‌ریزی منطقه‌ای یا ناحیه‌ای به موضوع روستاها اشاره شده است و مطالب با ارزشی وجود دارد؛ اما گردآوری و تدوین آنها در قالب کتابی جداگانه که از نگرشی سیستمی در چهارچوب نظام منطقه‌ای بهره‌مند باشد، انگیزهٔ

اصلی تألیف این درسنامه بوده است. بنابراین، مباحث این کتاب می‌تواند منبع جانبی برای درس‌هایی مانند «اصول و روش‌های مطالعات ناحیه‌ای»، «اصول و روش‌های برنامه‌ریزی منطقه‌ای» و درس‌های مشابه بوده، و درعین حال، پاسخگوی بخشی از نیاز علاقه‌مندان به مباحث برنامه‌ریزی منطقه‌ای باشد.

مجموعه حاضر در هشت فصل تنظیم شده است. مطابق معمول، فصل اول کتاب به تعاریف و مفاهیم مربوط اختصاص دارد. در فصل دوم، برنامه‌ریزی منطقه‌ای و ضرورت‌های آن به عنوان بحث پایه‌ای مورد توجه قرار گرفته است. فصل سوم به مهم‌ترین زمینه‌های مطالعات روستایی در برنامه‌ریزی منطقه‌ای اختصاص یافته است و بر وابستگی و همبستگی روستاها و شهرها در تشکّل ناحیه‌ای و منطقه‌ای تأکید دارد.

جایگاه روستا در نظریه‌ها و رویکردهای توسعه منطقه‌ای موضوعی است که در فصل چهارم به آن پرداخته شده است. آشنایی با نظریه‌ها و رویکردهای توسعه منطقه‌ای می‌تواند به درک روشن‌تر دانشجو از نظام‌های منطقه‌ای و جایگاه روستا در آن‌ها کمک کند. در فصل پنجم، نگاهی داریم به جایگاه روستا در اقتصاد و نظام برنامه‌ریزی کشور، زیرا مسائل اقتصادی جمعیت‌ها نقش مهمی در تغییر و تحول‌های فضاها دارد؛ و از این نظر، دیگر برنامه‌ریزی‌ها را تحت تأثیر قرار می‌دهد. فصل ششم به موضوع منطقه‌بندی کشور و سطح‌بندی فضاهای روستایی برای خدمات‌رسانی اختصاص دارد و مجموعه‌ای از مفاهیم و روش‌های سطح‌بندی سکونتگاه‌ها در آن ارائه شده است. در فصل هفتم، درباره ضرورت‌ها و زمینه‌های برنامه‌ریزی روستایی بحث و مهم‌ترین راهبردهای توسعه روستاها ارائه شده است. در فصل هشتم و پایانی این مجموعه، توسعه روستایی در چهارچوب منطقه‌ای مورد بحث قرار گرفته که هدف از آن تأکید بر این واقعیت است که توسعه روستاها جز در قالب برنامه‌ریزی منطقه‌ای امکان‌پذیر نخواهد بود. امید که استادان دانشگاه، دانشجویان، کارشناسان نهادهای علمی و اجرایی و دیگر پژوهشگران محترم نواقص و کمبودهای این کتاب را به نویسنده گوشزد کنند تا در چاپ‌های بعدی تکمیل گردد.

بر خود لازم می‌دانم از تلاش‌ها و همکاری‌های مدیر دانشمند گروه جغرافیای «سمت»، جناب دکتر بهلول علیجانی، و کارشناسان محترم آن سازمان، به ویژه سرکار خانم معیری، تقدیر و تشکر کنم که زمینه چاپ این کتاب را فراهم آوردند. همچنین از همه دوستان و همکارانم در دانشکده علوم جغرافیایی دانشگاه خوارزمی، به ویژه جناب استاد حسن افراخته، ممنون و سپاس گزارم. همچنین، قدردان همکار و دوست گرامی‌ام آقای دکتر فرهاد عزیزپور هستم که زحمت بازخوانی متن کتاب را پذیرفتند و راهنمایی‌های ارزشمندی فرمودند. توفیق و بهروزی همه آن‌ها را از درگاه خداوند متعال خواستارم.

این اثر را به پیشگاه پدر و مادر گرامی‌ام، همسر صبور و فرزندان عزیزم تقدیم می‌کنم، به پاس قدرشناسی از همه سختی‌ها، وفاداری‌ها و دلبستگی‌هایشان.

حمید جالیان

تهران - دانشگاه خوارزمی - تابستان ۱۳۹۴